

سیاست اشتغال زایی

و مقابله با فقر و محرومیت

نوشته: بهناز سیف‌الهی

مقدمه:

از میان امتیازات اجتماعی متعددی که در جوامع بشری وجود دارد، سه امتیاز خیلی مهم به نظر می‌رسد که عبارتند از: درآمد، قدرت و اعتبار (پرستیژ اجتماعی). تقریباً در همه جای دنیا بهتر تلقی می‌شود که شخص ثروتمند باشد تا فقیر، قدرتمند باشد تا بی‌قدرت، و با اعتبار و احترام باشد تا بی‌اعتبار و احترام. با اینکه شاید نتوان به دقت گفت که کدام یک از این امتیازات اهمیت بیشتری دارد، اما می‌توان گفت: این امتیازات همه مساوی تقسیم نشده است^(۱). انسانی که در طول تاریخ تحول یافته است، امروزه نقشها و مشاغل گوناگونی را بر عهده دارد، انسانی که در معرض تعارض‌هاست و در حال حاضر او را (بشر اجتماعی) و وجود اجتماعی می‌نامیم. برای اینکه روند اجتماعی شدن صورت گیرد لازم است در جامعه تمایل به اجتماعی کردن وجود داشته باشد و همچنین افرادی وجود داشته باشند که این مسؤلیت اجتماعی کردن را به عهده بگیرند^(۲).

طبقه اجتماعی:

می‌توان طبقه اجتماعی را گروهی از افراد دانست که دارای پایگاه اجتماعی مشابهی هستند و یا گروهی از مردم هستند

که از لحاظ عواملی مانند: امتیازات خانوادگی، و پایگاه حرفه‌ای - آموزشی - درآمد با هم تقریباً مساوی فرض می‌شوند. بدیهی است که طبقه اجتماعی تحت تأثیر عوامل مختلفی تعیین و شناخته می‌شود. در جامعه‌های معاصر مهمترین عوامل تعیین‌کننده طبقه اجتماعی را به طور کلی می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

- ۱- ثروت و درآمد؛ ۲- سطح و کیفیت آموزش؛ ۳- شغل و موقعیت حرفه‌ای؛ ۴- خانواده و گروه خویشاوندی؛ ۵- قدرت و نفوذ سیاسی و اجتماعی.

البته باید اشاره کرد که: اولاً اهمیت این عوامل در جوامع مختلف متفاوت است و در ثانی شدت تأثیر این عوامل در یکدیگر در طیفهای متفاوتی صورت می‌گیرد^(۱).

تحرك اجتماعی:

جامعه‌شناسان امروزه بیشتر در صدد شناخت سلسله مراتب یا نردبانی از پایگاه اجتماعی هستند که افراد بر روی آن بالا می‌روند یا پایین می‌آیند.

معمولاً تحرك شغلی را به عنوان شاخص تحرك اجتماعی در نظر می‌گیرند و از این رو در مقیاس وسیعی این مفهوم دربرگیرنده دو مفهوم طبقه و پایگاه هم می‌باشد. تحرك اجتماعی ممکن است

عمودی و یا افقی باشد. منظور از تحرك افقی؛ به حالتی گفته می‌شود که در آن ممکن است موقعیت فرد تغییر کند، بی‌آنکه مرتبه او عوض شود (مانند رفتن به شغل دیگری که از نظر طبقه و پایگاه در همان سطح باشد). تحرك عمودی؛ می‌تواند دو جنبه داشته باشد: ۱- نزولی؛ ۲- صعودی. تحرك نزولی وقتی است که شخصی به پایگاهی پایین‌تر از پایگاه شغلی کنونی خود دست یابد. تحرك صعودی گاهی نیازمند تحرك جغرافیایی می‌باشد. (برای دسترسی به فرصتهای ممکن شخص ناگزیر می‌شود در شهر یا استان دیگر ساکن شود). از مجموعه مطالعاتی که در این زمینه صورت گرفته می‌توانیم موارد زیر را به عنوان عوامل تحرك اجتماعی ذکر کنیم:

- ۱- با تغییر در تقسیم کار و ساخت شغلی بر تحرك اجتماعی افزوده می‌شود. به‌طور کلی هر قدر مشاغل بیشتر می‌شود امکان تحرك صعودی هم بیشتر می‌شود و برعکس نقصان فعالیت‌های اقتصادی سبب افزایش تحرك نزولی خواهد گردید. ۲- اختلاف میزان باروری در میان قشرهای مختلف یک جامعه می‌تواند تسهیل‌کننده و یا بازدارنده تحرك اجتماعی باشد. ۳- هرگاه دگرگونی اجتماعی در جامعه‌ای بیشتر باشد میزان تحرك اجتماعی هم افزوده خواهد شد^(۱).

فقر و محرومیت:

فقر پدیده‌ای اقتصادی است و تاحدودی در همه جوامع طبقاتی وجود دارد ولی حدود و نسبت آن در جوامع مختلف متفاوت است، زیرا فقر نسبی است و با گرسنگی تفاوت دارد. در هر جامعه مشخصات و علایم متعددی چون، درآمد کم، تعلیم و تربیت ناقص، درصد افراد غیرماهر در نیروی کار، زندگی در خانه‌های نامناسب و درصد بچه‌ها در خانواده‌های از

می‌شود که آثار فزاینده فقر را تحکیم نماید. این واقعیت را نمودار زیر نشان می‌دهد^(۷). جامعه‌شناسان معمولاً باور ندارند که فقر اساساً نتیجه رفتارهای فردی باشد و اشخاص به‌عنوان «فرد» مسؤول فقر خویش باشند. هرچند که ما شخصاً مسؤول رفتارهای اجتماعی خویش هستیم، اما جامعه‌شناسان در این تلاش هستند تا ثابت کنند فراسوی رفتارها و ادراکات شخصی نیروهای اجتماعی کلی وجود دارد که

اشخاصی که بالاترین درآمد را دارند از طریق رشوه، زبان‌بازی و رفاقت، سهمیم کردن قدرتمندان در کار، یا خیلی کم مالیات می‌دهند و یا اصلاً مالیات نمی‌دهند. طبقه فقیر در هر جامعه انجام برخی از کارهایی را که دیگر طبقات اجتماعی حاضر به انجام آن نیستند یا پول کمتری انجام می‌دهند و یا برای کارهایی که انجامشان خطرناک است چون فروش و توزیع مواد مخدر بیشتر از افراد این‌گونه طبقات استفاده می‌کنند^(۶).

هم گسیخته را می‌توان ملاک شناخت فقر دانست^(۴).

شاید بتوان تعریف «هورتن» (p. Horton) را پذیرفت که: فقر شرایطی است که در آن اشخاص آن‌قدر پول ندارند که حداقل استاندارد سلامت و بقا را دارا باشند. فقرا کسانی هستند که در حاشیه جامعه زندگی می‌کنند و بسیاری از آنها با مسائل و معلولیت‌های اجتماعی و یا مدنی مواجه هستند. مفهوم «دور باطل فقر» بر این جنبه تأکید دارد که هرگاه فقر ظاهر شود، تمام درها بسته می‌شود و دایره پایان‌ناپذیری از محرومیتها مطرح می‌شود که خروج از آن دشوار است. هر جنبه مهمی از دایره زندگی فرد با جنبه‌های دیگر از این نظر مرتبط

مسؤول وجود فقر به‌عنوان یک پدیده اجتماعی است^(۷).

مجازات فقیر بودن سنگین است. شخص فقیر در مقایسه با دیگر افراد هر جامعه معمولاً مدت کمتری زندگی می‌کند، اغلب بیمار می‌شود و معمولاً بر اثر فقر و کمبود مواد غذایی و وسایل بهداشتی به نواقص جسمی و فکری بیشتری دچار شده و با بحرانهای شخصی بیشتری روبه‌رو است و دارای تحصیلات کمتری است و موقعیتهای کمتری داشته و کمتر قادر به استفاده از امکانات ناچیز خود می‌باشد. در حقیقت وی به‌خاطر انجام چنین کاری مجازات می‌شود، حتی نسبت پرداخت مالیات در طبقه فقیر بیشتر است. چون

فقر انواع مختلف دارد که عمده‌ترین آنها ۱- فقر دسته‌جمعی؛ ۲- فقر دورانی؛ ۳- فقر فردی است. ۱- فقر دسته‌جمعی عبارتست از؛ کمبود دائمی مواد غذایی و یا وسایل مادی مانند فقری که در هندوستان به‌علت کثرت جمعیت وجود دارد یا فقری که در محله‌های شلوغ و پرجمعیت شهرها دیده می‌شود. ۲- فقر دورانی؛ یک پدیده موقتی است ولی عده زیادی را در بر می‌گیرد. این فقر ممکن است از یک سیاست غلط اقتصادی سرچشمه گرفته و به بیکاری عمومی منجر می‌شود و یا اینکه در نتیجه از بین رفتن محصولات کشاورزی ناشی می‌گردد که در گذشته این فقر در بعضی از جوامع کشاورزی دیده شده است. ۳- فقر

فردی؛ در نتیجه مشکلات فردی حادث می‌شود و ارتباطی با شرایط دسته‌جمعی و دورانی ندارد. این فقر ممکن است در نتیجه ناخوشی یا ناتوانی، کهولت سن، کوری یا اعتیاد به الکل و مواد مخدر حادث شود. بیچارگی همیشه منشاء فقر است و به عقیده منتقدین سرمایه‌داری این رژیم نتوانسته است ریشه فقر را از بین ببرد. اگر کسی بخواهد مشکل فقر را از طریق تغییر ساختمان اجتماع بلکه با روشهای سیستماتیک از بین ببرد، باید از زندگی کارگرانی شروع کند که کمتر از میزانی که کار انجام می‌دهند مزد می‌گیرند و نمی‌توانند سطح زندگی خود را ترقی دهند. در ثانی باید مشکل بیکاری کارگرانی را که قادر به کارند حل کنند و بالاخره راه‌حلی برای کارگرانی که به عللی از قبیل عدم توانایی جسمی قادر به کار جدی نیستند پیدا کنند (۶).

اشتغال‌زایی:

برای مبارزه با فقر و محرومیت، اشتغال به‌عنوان یکی از راه‌حلهای همیشه مطرح بوده است و ایجاد هر شغل جدید در گرو سرمایه‌گذاری است. مطالعه و بررسی تاریخچه توسعه و تحول جوامع صنعتی نشان می‌دهد که نیروی انسانی ماهر و تعلیم‌یافته در تبدیل جوامع سنتی به صنعتی تأثیر انکارناپذیری داشته است. هر فردی سعی دارد شغلی را انتخاب کند که علاوه بر تأمین نیازهای مادی از نظر روانی نیز او را راضی نماید. بدین لحاظ برای نیل به این هدف یعنی گماردن افراد در مشاغل مناسب، مطالعه فردی و بررسی خصوصیات آنها لازم و ضروری است. در غیر این صورت با سپردن مشاغل به افرادی

که یا علاقه‌ای به انجام شغل مورد نظر ندارند و یا فاقد توانایی و استعداد لازم برای انجام آن هستند علاوه بر آنکه فردی عاطل و باطل به سرکاری گمارده می‌شود موجب از بین رفتن سرمایه مملکت نیز می‌گردد.

در هر جامعه مشخصات و علایم متعددی چون، درآمد کم، تعلیم و تربیت ناقص، درصد افراد غیرماهر در نیروی کار، زندگی در خانه‌های نامناسب و درصد بچه‌ها در خانواده‌های از هم‌گیخته را می‌توان شناخت فقر دانست

کشور ما در مسیر صنعتی شدن قرار گرفته است، قصد دارد از نظر صنعتی خودکفا شود، در راه سپردن کار به کارگر ماهر و توانا و علاقه‌مند با همان مشکلاتی مواجه است که سایر کشورهای صنعتی در آغاز صنعتی شدن با آن روبه‌رو بوده است. برای اینکه این مشکلات مناسب و ساده‌تر حل شوند باید اولاً: سطح دانش عمومی افزونی یابد،

بسیاری اینکه محیط مساعد برای فعالیت اقتصادی به افراد به وجود آید، نقش اشخاص در جامعه باید بر اساس ظرفیت و توانایی آنها در ایفای وظایف خویش انتخاب شود.

به طوری که افراد بتوانند مسائل مختلف را تجزیه و تحلیل و از آنها نتیجه‌گیری نمایند. ثانیاً: به برنامه‌های راهنمایی و مشاوره شغلی و حرفه‌ای در مدارس و در کارگاههای صنعتی توجه بیشتری مبذول گردد. هدفهای اصلی برنامه‌های راهنمایی و مشاوره شغلی و حرفه‌ای ایران را می‌توان به شرح زیر تعیین و مشخص نمود:

۱- شناسایی و ایجاد انگیزه: شناسایی و ایجاد انگیزه در افراد جامعه و راهنمایی آنها برای آنکه مشاغل مورد نیازی را انتخاب کنند که توانایی و استعداد انجام آن را دارا هستند. شناسایی علایق و نیز کشف استعدادهای افراد باید به کمک وسایل ابزاری انجام پذیرد. در این زمینه باید از مشاوره و آزمون‌های مختلف استفاده شود. پس، شناخت علایق و کشف استعدادها و نیز راهنمایی فرد در مسیر صحیح و مناسب ضرورت دارد.

۲- کمک به فرد برای انتخاب شغل در جهت علایق⁺ و استعدادهای شناخته شده: در این مورد نقش مشاور شغلی و حرفه‌ای مهم و ارزنده خواهد بود. برای آنکه مشاور شغلی و حرفه‌ای در کمک به فرد موفقیتی کسب نماید باید با مشاغل موجود در جامعه و وجود هر شغل اطلاعات کافی داشته باشد. در این مورد انتشار کتابچه‌های راهنمای مشاغل از طرف سازمانهای وابسته لازم و ضروریست. مشاور همچنین باید از عواملی که انتخاب شغل را در منطقه یا جامعه مورد نظر تحت تأثیر قرار می‌دهد آگاه باشد. علاوه بر موارد فوق مشاور باید با فنون و روشهای مشاوره نیز آشنا باشد و کاربرد عملی آنها را بداند.

۳- ایجاد مراکز آموزش مشاغل: پس از

شناخت علایق، کشف استعدادها و تعیین مشاغل احتمالی، هر فرد باید برای کسب تخصص و شناسایی بهتر از خود و شغل مورد نیاز برای گذراندن دوره آموزشی به مراکزی اعزام شود. وجود چنین مراکزی بسیار مهم می‌باشد. می‌توان از کارگاهها و کارخانجات صنعتی نیز برای چنین منظوری استفاده نمود و کارآموزان را جهت گذراندن دوره کارآموزی تحت شرایط خاصی به این مکانها اعزام داشت. نیازی به گفتن ندارد که کارآموز پس از مطالعه و بررسی مطالب نظری و اطلاع از آنها به مراکز آموزش عملی اعزام می‌گردد تا اطلاعات نظری خود را عملاً به کار بندد.

۴- به حفظ فرهنگ اصیل ایرانی باید توجه شود: در گسترش راهنمایی شغلی و حرفه‌ای و پذیرفتن تکنولوژی جدید اگر ارزشهای انسانی و فرهنگ جامعه حفظ نشود نابسامانی عظیمی به وجود خواهد آمد. اگر برنامه جدید بدون توجه به عوامل فرهنگی طرح‌ریزی شود گرچه ممکن است به ظاهر مدتی موفقیت‌آمیز جلوه کند ولی سرانجام محکوم به شکست خواهد بود. هم‌اکنون همه می‌توانیم چهره افراد از روستارونده‌شده و به شهر جذب نشده را در شهرهای بزرگ و پرجمعیت کشورمان به وفور مشاهده نماییم. این وضع حادث از تغییر سریع و عوامل پیش‌بینی‌نشده‌ای است که بر اثر عدم برنامه‌ریزی صحیح و مناسب برای صنعتی شدن کشور به وقوع پیوسته است. برای انتخاب درست شناسایی فرد از خصوصیات فردی و نیازهای شغلی جامعه ضرورت تام دارد، مشاور شغلی و حرفه‌ای فرد را در چنین شناسایی مدد می‌دهد و او را در انتخاب

ایجاد محیط مساعد برای فعالیت اقتصادی مستلزم آن است که روابط مؤسسات و گروههای مختلف به افراد با یکدیگر و تعهدات آنها نسبت به صورت قرارداد و مقررات قانونی دارای مسیری مشخص باشد.

مناسب و درست کمک می‌نماید (۶). برای اینکه محیط مساعد برای فعالیت اقتصادی افراد به وجود آید، نقش اشخاص در جامعه باید بر اساس ظرفیت و توانایی آنها در ایفای وظایف خویش و بر حسب عوامل دیگری چون: موقعیت خانوادگی، معتقدات مذهبی، امتیازات طبقاتی و میزان درآمد افراد باشد. این مفهوم اصل عمومیت (universalism) است که یکی از مظاهر آن در خدمات دولتی استخدام کارمندان طبق لیاقت و شایستگی آنان در انجام وظایف مربوطه می‌باشد. بالاخره ایجاد محیط مساعد برای فعالیت اقتصادی مستلزم آن است که روابط افراد با یکدیگر و تعهدات آنها نسبت به مؤسسات و گروههای مختلف به صورت قرارداد و مقررات قانونی دارای مسیری مشخص باشد (۲). طبق قوانین و مقررات کار و تأمین اجتماعی آموزش و اشتغال عبارتست از:

۱. مراکز کارآموزی:

ماده ۱۰۷ - در اجرای اهداف قانون اساسی و به منظور اشتغال مولد و مستمر جویندگان کار و نیز بالا بردن دانش فنی کارگران، وزارت کار و امور اجتماعی مکلف است امکانات آموزشی لازم را فراهم آورد. تبصره - وزارتخانه‌ها و سازمانهای ذینفع موظف به همکاریهای لازم با وزارت کار و

امور اجتماعی هستند. ماده ۱۰۸ - وزارت کار و امور اجتماعی موظف است بر حسب نیاز و با توجه به استقرار نوع صنعت موجود در نقاط مختلف کشور برای ایجاد و توسعه مراکز کارآموزی ذیل در سطوح مختلف مهارت اقدام نماید: الف) مراکز کارآموزی پایه برای آموزش کارگران و کارجویان غیرماهر؛ ب) مراکز کارآموزی تکمیل مهارت و تخصص‌های موردی برای بازاآموزی، ارتقا مهارت و تعلیم تخصص‌های پیشرفته به کارگران و کارجویان نیمه‌ماهر و مربیان آموزش حرفه‌ای؛ ج) مراکز تربیت مربی برای آموزش مربیان مراکز کارآموزی؛ د) مراکز کارآموزی خاص برای معلولین و جانبازان با همکاری وزارتخانه‌ها و سازمانهای ذیربط (مانند بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، بنیاد شهید، بنیاد جانبازان و ...). ماده ۱۰۹ - مراکز آموزش مذکور در ماده ۱۰۸ این قانون از نظر مالی و اداری با رعایت قانون محاسبات عمومی به‌طور مستقل زیر نظر وزارت کار و امور اجتماعی اداره خواهد شد. ماده ۱۱۰ - واحدهای صنعتی، تولیدی، خدماتی به منظور مشارکت در امر آموزش کارگر ماهر و نیمه‌ماهر مورد نیاز خویش مکلفند نسبت به ایجاد کارآموزی جوار کارگاهها و یا بین کارگاهی، همکاریهای لازم را با وزارت کار و امور

اجتماعی به عمل آورند.

تبصره ۱ - وزارت کار و امور اجتماعی استانداردها و جزوات مربوطه به امر آموزش در مراکز کارآموزی جوار کارگاهها و بین کارگاهها را تهیه و در مورد تعلیم و تأمین مربیان مذکور اقدام می نماید. تبصره ۲ - دستورالعملها و مقررات مربوط به ایجاد مراکز کارآموزی جوار کارگاهها بر حسب مورد به پیشنهاد وزیر کار و امور اجتماعی به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید. ماده ۱۱۱ - علاوه بر تشکیل مراکز کارآموزی توسط وزارت کار و امور اجتماعی، آموزشگاه فنی و حرفه‌ای آزاد نیز به منظور آموزش صنعت و یا حرفه معین به وسیله اشخاص حقیقی و حقوقی با کسب پروانه از وزارت کار و امور اجتماعی تأسیس می شود. تبصره - آیین نامه مربوط به

اساسی ترین ویژگی اقتصادی بیمار یک کشور ناشی از آن است که ۱- اختلاف سطح درآمدها بسیار زیاد است؛ ۲- سرمایه زیاد در آنها به معنی نرخ سود بالاتر است ۳- معمولاً سرمایه‌های عظیمی در جریان توزیع کالا به کار گرفته می شود و معمولاً قسمت اعظم منافع نصیب این سرمایه‌ها می شود؛ ۴- مالیات صرفاً به منظور کسب درآمد برای دولت، اخذ می شود و نقشی در هدایت و کنترل اقتصاد ندارد.

تشخیص صلاحیت فنی مؤسسات کارآموزی آزاد و صلاحیت مسؤلان و مربیان و نیز نحوه نظارت وزارت کار و امور اجتماعی بر این مؤسسات با پیشنهاد وزیر کار و امور اجتماعی به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

۲. کارآموز و قرارداد کارآموزی:

ماده ۱۱۲ - از لحاظ مقررات این قانون، کارآموز به افراد ذیل اطلاق می شود: الف) کسانی که فقط برای فراگرفتن حرفه خاص، بازآموزی یا ارتقا مهارت برای مدت معین در مراکز کارآموزی و یا آموزشگاههای آزاد آموزش می بینند؛ ب) افرادی که به موجب قرارداد به منظور فراگرفتن حرفه‌ای خاص برای مدتی که زاید بر سه سال نباشد، در کارگاههای معین به کارآموزی توأم با کار اشتغال دارند، مشروط بر آنکه سن آنها کمتر از ۱۵ سال و بیشتر از ۱۸ سال نباشد.

۳. اشتغال

ماده ۱۱۹ - وزارت کار و امور اجتماعی موظف است نسبت به ایجاد مراکز خدمات اشتغال در سراسر کشور اقدام نماید. مراکز خدمات مذکور موظفند ضمن شناسایی زمینه‌های ایجاد کار و برنامه‌ریزی فرصتهای اشتغال نسبت به ثبت نام و معرفی بیکاران به مراکز کارآموزی در صورت نیاز به آموزش و یا معرفی به مراکز تولیدی و صنعتی، کشاورزی و خدماتی اقدام نماید. تبصره ۱ - مراکز خدمات اشتغال در مراکز استانها موظف به ایجاد دفتری تحت عنوان دفتر برنامه‌ریزی و حمایت از اشتغال معلولین خواهند بود و کلیه مؤسسات مذکور در این ماده موظف به همکاری با دفاتر مزبور می باشند. تبصره ۲ - دولت موظف است تا در ایجاد شرکتهای تعاونی (تولیدی، کشاورزی، صنعتی و توزیعی) معلولین را از طریق اعطای وامهای قرض الحسنه درازمدت و آموزشهای لازم و برقراری تسهیلات انجام کار و حمایت از تولید و یا خدمات آنان مورد حمایت قرار

داده و نسبت به رفع موانع در کلیه مراکز موضوع این ماده و تبصره‌های معلولین در آنها حضور می یابند اقدام نماید (۴).

فهرست منابع:

۱. ادیبی، حسین، جامعه‌شناسی طبقات اجتماعی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
۲. اقتداری، دکتر علیمحمد، توسعه اقتصادی کشورهای توسعه نیافته، انتشارات مؤسسه علوم اداری و بازرگانی تهران، ۱۳۳۹.
۳. دادگران، دکتر سید محمد، روان‌شناسی اجتماعی، مقدمه‌ای بر نظریه‌ها و آیین‌ها، انتشارات مروارید، ۱۳۷۰.
۴. دوانی، غلامحسین، مجموعه قوانین و مقررات کار و تأمین اجتماعی، ۱۳۷۶.
۵. شفیع آبادی، دکتر عبدالله، راهنمایی و مشاوره شغلی و حرفه‌ای و نظریه‌های انتخاب شغل، چاپ فرهاد، ۱۳۷۲.
۶. فرجاد، دکتر محمد حسین، آسیب شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی انحرافات، دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، ۱۳۷۱.
۷. محسنی، دکتر منوچهر، مقدمات جامعه‌شناسی، دیبا، ۱۳۷۰.
۸. قانون بودجه سال ۷۶ کل کشور، اداره کل قوانین و مقررات کشور، مؤسسه جاویدان، ۱۳۷۵.
۹. ذاکری، ناصر، توسعه اقتصادی و جهان سوم، آموزش متوسطه عمومی رشته اقتصاد اجتماعی، چاپ و نشر ایران، ۱۳۶۹.